

XIX. YÜZYIL OSMANLI ELEKTRİK İMTİYAZ SÖZLEŞMELERİ: EKONOMİ POLİTİK PERSPEKTİFİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Serap TAŞTEKİN*

ÖZ

XIX. yüzyılda dünyada elektrik enerjisinin yaygınlaşması, Osmanlı Devleti'ni de bu kaynağı kullanmaya ve üretmeye sevk etmiştir. Elektrik, önceleri idari kamu hizmeti olarak görülürken, sanayileşme ve modernleşme ile birlikte kullanım alanı genişlemiş, bu enerji imtiyaz usulüyle üretilip dağıtılmıştır. Kamu hizmeti ile elektrik imtiyazları arasında kavramsal bir bağ kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nin ekonomi politığının bir parçası olan bu bağ, elektrikle aydınlatma hizmetinde yabancı sermayenin ağırlığıyla pekiştirilmiştir. Bu bağlamda imtiyaz sözleşmeleri, devletin ekonomi politığı ile yabancı sermayenin uzlaştığı bir hukuki ve iktisadi zemin oluşturmuş, hizmeti alan idare ile kamuya ileten şirketler arasındaki ilişkileri düzenleyen yapısal bir çerçeve sunmuştur. Osmanlı ekonomisi bağlamında ekonomi politik; yalnızca maliye veya piyasa hareketlerini açıklayan bir araç değil; aynı zamanda devlet müdahalesinin kapsadığı alanları belirleyen siyasal ve iktisadi bir çerçevedir. Bu çalışmada ekonomi politığın temel aktörü Osmanlı idaresi ile imtiyaz sahibi şirketler arasındaki hak ve yükümlülükleri açığa kavuşturması açısından, Osmanlı Devleti ile şirketler arasındaki elektrik imtiyazı mukavelenameleri, hukuki belge özellikleriyle XIX. yüzyıldaki ilk örnekleri üzerinden incelenmektedir. Çalışmada, yöntem açısından elektrik hizmetinin ilk örnekleri kentsel ve teknik altyapı boyutlarıyla değil, kamu hizmeti açısından ele alınmış; idarenin sektöre yaklaşımını açıklayan yönleriyle değerlendirilmiştir. Çalışma, elektrik imtiyazlarını, mecburi dışa bağımlılık ve modernize sürecini yöneten Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayata müdahale kapasitesini yansıtmaları açısından ve benimsediği ekonomi politik perspektifiyle değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Elektrik İmtiyazı, İmtiyaz Sözleşmesi, Mukavelename, Şartname, Ekonomi Politik

19TH CENTURY OTTOMAN ELECTRICITY CONCESSION CONTRACTS: A POLITICAL ECONOMY PERSPECTIVE

ABSTRACT

In the nineteenth century, the global spread of electric energy also prompted the Ottoman state to adopt and produce this resource. Initially regarded as an administrative public service, electricity expanded in scope with industrialization and modernization; accordingly, this energy was produced and distributed through concession arrangements in alignment with the period's political economy. Within this framework, concession contracts established a legal and economic ground on which the state's political economy reconciled with foreign capital, providing a structural framework that regulated the relationship between the administering authority and the companies delivering the service to the public. From a political economy perspective, the state's capacity for intervention concerns flexibility and sanctions within defined limits. In the context of the Ottoman economy, political economy is not only a tool to explain fiscal or market movements, but also a political and economic framework that determines the areas covered by state intervention. In this study, to elucidate the rights and obligations between the Ottoman administration and concession-holding companies—primarily foreign-owned—electricity concession contracts and their legal-documentary characteristics are examined through the first exemplars of the nineteenth century. Methodologically, the concessions for electric lighting in Thessaloniki, Damascus, and Beirut, regarded as the earliest instances of electric service, are evaluated not in terms of urban and technical infrastructure, but in terms of the public service dimension that explains the Ottoman administration's approach to this sector as an economic actor. The study assesses the electricity concessions granted in the nineteenth century in terms of how they reflect the Ottoman state's capacity to intervene in economic life amid compulsory external dependence and modernization, viewed through the lens of its adopted political economy perspective.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.05.2025

Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, KONYA, ORCID: 0000-0002-0854-8623, E-posta: seraptastekin@selcuk.edu.tr.

Key Words: Electricity Concession, Concession Agreement, Contract, Specification, Political Economy

GİRİŞ

Elektrik enerjisi, ekonomik kalkınmayı yönlendiren temel dinamiklerden biri olarak, üretim süreçlerinin verimliliğini artırmasıyla Sanayi Devrimi boyunca büyümenin belirleyici unsuru haline gelmiştir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde aydınlatma ihtiyaçlarının geleneksel yöntemlerden elektriğe geçişinde teknolojik ve kurumsal gecikmelerin etkisiyle belirgin bir dönüşüm süreci yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde aydınlatma ihtiyacı uzun yıllar çıra, mum ve yağ lambalarıyla karşılanmıştır; şehirlerin aydınlatılması için önce maden kömürünün ısıtılmasından elde edilen havagazı kullanılmaya başlanmış ve İstanbul sokaklarının idari kamu hizmeti kapsamında havagazı ile aydınlatılması imtiyaz usulüyle gerçekleştirilmiştir. İlk imtiyaz, Heres isimli bir müteahhide verilmiş, böylece Boğaziçi ve Üsküdar ile Marmara kıyısındaki köylerin aydınlatılması sağlanmıştır. Sokakların ve evlerin havagazı ile aydınlatılmasında üretimle ilgili planlamalar dahilinde 1855 yılında Dolmabahçe Gazhanesi kurulmuştur (Özdemir, 2011, s. 14). Dolmabahçe Gazhanesi sarayın aydınlatılması için gerekli olan havagazının üretilmesini sağlamıştır (Mazak, 2015, s. 296). Gazhane 1874 yılında Şehremaneti'ne devredilerek modernize edilmiş; 1886'da Tophane-i Amire'ye; özelleştirme kararından sonra da 1914 yılında Fransız banker Bezanson ve mühendis Boer'in kurduğu Beyoğlu-Yeniköy Türk Anonim Şirketi'ne devredilmiştir (Kurutlu, 2013, s. 51). Gaz imtiyazları önce şahıslara, daha sonra ise bu imtiyazı kullanabilmeleri için şirketlere verilmiştir. Örnek olarak Beyrut gaz imtiyazını 1885 yılında, 40 yıllığına Alex de Girardin almış, bu imtiyazın kullanılması için Beyrut Gaz Anonim Şirketi kurulmuştur (Düstur, I. Tertip, V. Cilt, 1937, s. 352-364). Yedikule Gazhanesi 1880 yılında kurulmuş ve Şehremaneti tarafından işletmeye açılmış, işletme imtiyazı ise önce Mösyö Moser'e daha sonra duruma itiraz eden Hasan Tahsin Efendi'ye verilmiştir (Kayserilioğlu vd. 1999, s. 85). Anadolu yakasında ise 1891 yılında Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi kurulmuştur (Arısal, 2020, s. 4). Bu süreç, Osmanlı kentlerinde gaz altyapısının kamu hizmeti olarak imtiyaz sistemiyle hayata geçirildiğini ve merkezi aktörlerin gaz üretimiyle şehir aydınlatmasını yöneten bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin enerji alanındaki gelişim süreci, Avrupa ülkelerindeki teknolojik yeniliklerin yakından izlenmesiyle şekillenmiştir. Altyapı yatırımları, özellikle havagazı kullanımında Avrupa deneyimi örnek alınarak gerçekleştirilmiştir. Ancak havagazının sağladığı enerji, başta kent hayatı olmak üzere günlük ihtiyaçlara zamanla yeterli gelmemeye başlamış; Avrupa'da yaşanan bu yetersizlikler bilimsel ilerlemeleri tetiklemiş ve dünyaya elektrik enerjisinin kapılarını açmıştır. Elektrik kullanımı, Thomas Edison'un elektrikli ampülü icadıyla hız kazanmış; kısa sürede Avrupa kentlerinde yaygınlaşarak aydınlatmanın ötesinde konutlarda ve endüstride yeni bir çağ başlatmıştır. Böylelikle elektrik, Osmanlı'dan günümüze kadar uzanan süreçte toplumun günlük yaşantısını, kentleşmesini ve teknolojik gelişimini sürdürülebilir biçimde etkilemiştir.

Elektrik aydınlatmasının medeniyetin temel taşlarından biri olarak kabul edilmesi, XIX. yüzyılda Avrupa'daki hızlı değişim ve dönüşümle yakından ilişkilidir. Bu süreçte, elektrikle aydınlatılan ilk şehir olarak öne çıkan İngiltere'nin Godalming kenti, teknolojinin toplumsal yaşamdaki etkilerini gösteren sembolik bir başlangıç noktasıdır (Erol, 2007, s. 28). 1881 yılında Londra'da elektrik aydınlatmasının hayata geçirilmesiyle birlikte, Avrupa'da bu yeni enerji çağının kapıları aralandı ve Rotterdam 1882, Hamburg 1888, Manchester ve Prag 1889 Stockholm

1890 yılında şehir merkezi ve ana caddelerinde elektrikli aydınlatma sistemlerine kavuştu. Bu kentler, sokak lambalarından kamu binalarına, ulaşım hatlarından fabrikalara kadar uzanan geniş kapsamlı elektrikleştirme projeleriyle aydınlatıldı. İstanbul'da ise sokakların elektrikleştirilmesine yönelik ilk girişimin, 1878 yılında yapıldığı bilinmektedir (Engin ve Gülsoy, 2016, s. 148).

Elektriğin yaygınlaşması yalnızca şehirlerin aydınlatılmasını değil, aynı zamanda gündelik yaşamın, endüstrinin ve toplumsal düzenin şekillenmesini de etkilemiş, kullanımı arttıkça bu enerjinin üretimi konusunda adımlar atılmıştır. Elektrik üretimi için kamusal elektrik santrallerinin kurulması, Avrupa'da başta ekonomik, sosyal ve teknolojik düzenin yeniden inşasına katkı sağlamıştır (Esenduran, 2010, s. 24). 1882 yılında kamuya açık ilk elektrik santrallerinin devreye girmesi, enerjinin kitlesel olarak üretilmesini ve kent yaşamı için yaygın şekilde kullanılmasını mümkün kılmıştır. Elektrik enerjisinin birincil kaynaklardan dönüşüm yoluyla elde edilmesinin yaygınlaşması, yalnızca üretim süreçlerini hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda şehirlerin aydınlatılması, gece hayatının canlanması, toplumsal güvenlik algısının artması, endüstride üretkenliğin ve hızın yükselmesi gibi çok boyutlu değişimlere de öncülük etmiştir. Bu gelişmeler, Avrupa toplumlarının sanayileşme sürecini hızlandırarak modernleşme yolunda önemli rol oynamıştır. Elektrik, zamanla sosyal yaşamdan kültüre, ekonomiden kente kadar birçok alanda yeni standartların ve beklentilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Birincil enerji kaynaklarının – kömür, su, rüzgâr ve daha sonra petrol – elektrik üretiminde kullanılmasıyla elektrik, Avrupa'nın modernleşme sürecinin anahtar enerjilerinden birisi haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ise elektrik enerjisiyle tanışma süreci Avrupa'ya oranla daha yavaş gelişmiştir. İstanbul'da elektrik kullanılmaya başlamadan önce evler mum ve gazyağı lambalarıyla, sokaklar ise fenerler ve kandillerle aydınlatılıyordu. Tanzimat dönemiyle beraber şehirler Avrupai yönde gelişmeye başlamış, bu değişim aydınlatma uygulamalarına da yansımıştır. Devlet, halkın ev ve dükkanlarının önüne fener asmaları zorunlu hale getirmiştir (BOA.HR.TO.445/17, H.21 Ramazan 1280, M. 29 Şubat 1864). 19 Nisan 1846 tarihli irade-i seniyye ile saray mensupları ve memurların hanelerinin önüne fener asmak suretiyle sokakları aydınlatması istenmiş (BOA.İ.MVL. 76/1479, H. 22 Rebiulahir 1262/M. 19 Nisan 1846), 9 Ocak 1845'te de Galata ve Beyoğlu caddelerinde uygun yerlere Avrupa usulü fener takılıp yakılmasına ve bunların masrafının üç gruba ayrılarak toplanmasına dair layiha yayımlanmıştır (BOA.A.MKT.19/70, H. 29 Zilhicce 1260, M. 9 Ocak 1845). Güvenlik tedbirleri gereği fenersiz sokağa çıkmak yasaklanmış, uymayanlar sokak devriyeleri tarafından karakola götürülmüştür (Toprak, 1994, s. 276). Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi, sokakların aydınlatılmasında temel odak güvenlikti. Bu amaca yönelik nizamnameler hazırlanarak sokakların aydınlatılması sürecine zabıt ve bekçilerle beraber mahalleli de dahil ediliyordu (İleri, 2015, s. 33; Toprak, 1994, s. 476).

Bu dönemde kullanılan aydınlatma araçları özellikle sıvı yakıt temelliydi. Petrol kullanılan lambalar lüks sayılıyordu ve daha çok ekonomik durumu iyi olan aileler faydalanabiliyordu. Gelir seviyeleri düşük kesim ise çoğunlukla yağ mumu veya zeytinyağı kullanabiliyordu (Esenduran, 2010, s. 37). İstanbul'un en modern semtlerinden biri olan Pera'da yaşayanlar, Paris ve Londra sakinleri gibi, şehirlerinde de modern aydınlatma yöntemlerinin uygulanmasını talep ediyorlardı. Bu talepler, elektrikli aydınlatmaya geçişin kültürel açıdan da adım adım gelişmesini sağlarken, Osmanlı yönetimi ise ekonomik, kültürel ve hukuki yönleri bulunan bu yeniliği en uygun politikayla uyarlamaya çalışmış, ilgili düzenlemeleri buna göre şekillendirmiştir.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca Tanzimat reformlarının yönlendirdiği modernleşme sürecinde teknolojik yenilikleri hukuki düzenleme ve pratik uygulama bağlamında bir çerçeveye yerleştirmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde köklü mali güç ve kurumsal kapasite eksikliği, altyapı inşasını özel aktörlerin imtiyazları aracılığıyla hayata geçirme gerekliliğini doğurmuş; böylece imtiyazlar, devletin ekonomi politikasını yeniden şekillendiren bir araca dönüşmüştü. Elektrik, aydınlatmanın ötesinde modern kamu hizmetlerinin ve kentsel gelişmenin merkezi bir ögesi durumundaydı. Bu bağlamda imtiyaz sözleşmeleri, teknik kapasitenin getirdiği fırsatlar ile devletin denetim ve maliyet hesapları arasındaki gerilimi yansıtmıştır. Bu süreç, kamu hizmetlerinin yaygınlaştırılması hedefiyle merkezi planlama ve hukuk-ekonomi ilişkileri arasındaki etkileşimi görünür kılarak, Osmanlı Devleti'nin ekonomik müdahale kapasitesinin yeniden şekillenmesine yol açmıştır.

Öte yandan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetleri için gereken kurumsal yapı ve mali kaynakların yetersizliği, "imtiyaz" yöntemiyle özel teşebbüslerden yararlanma yolunu açmıştır. Böylece devletin yıkılışına dek belediye hizmetlerinin temelinde imtiyaz verme politikası güdülmüştür. Bu durum, Batılı sermaye için yeni pazar olanaklarının doğmasına da ortam hazırlamış, emperyalist politikalarının şehir altyapısı üzerindeki etkisini daha görünür kılmış, Batı'nın ekonomik gücünün artışında önemli bir basamak olarak belirginleşmiştir (Ayar, 2013, s.109). İstanbul'da özellikle sanayileşmenin yoğun olduğu hatlarda artan enerji talebini karşılamak amacıyla elektrik üretiminin başlatılması planlanmıştır. Bu alandaki ilk önemli adım, 1902 yılında Tarsus'ta faaliyete geçen hidroelektrik santralle atılmıştır. Böylece elektrik üretimi Osmanlı topraklarında somut biçimde başlamış, sektöre çok sayıda özel girişimci dâhil olmuştur. Bunu takiben Selanik, Şam ve Beyrut gibi önemli şehirlerin elektrikle aydınlatılmasına yönelik projeler de kısa sürede uygulamaya koyulmuştur (Esenduran, 2010, s. 18).¹ Söz konusu gelişmeler yalnızca teknik bir dönüşümle sınırlı kalmamış; Osmanlı modernleşmesinin kentte ve toplumsal yaşamda hissedilmesine yol açmıştır.

Bu dönemde Berlin, Londra ve Paris'teki Osmanlı elçiliklerinin Hariciye Nezareti'yle yürüttüğü yazışmalardan, hükümetin gazla aydınlatma ile elektrikli aydınlatma arasında ekonomik ve teknik açıdan kapsamlı bir kıyaslamaya giriştiği görülmektedir. Yurtdışı temsilciliklerden alınan raporlar ve yapılan maliyet analizleri sonrasında, elektrikli aydınlatmanın mevcut koşullarda gaz aydınlatmasına göre daha yüksek bir maliyete sahip olduğu tespit edilmiştir.²

Başlangıçta eksik altyapı, yüksek maliyetler ve teknik yetersizlikten kaynaklanan çekinceler nedeniyle aydınlatma ve ulaşımında kısıtlı bir şekilde kullanılan elektrik, makinelerin çalıştırılması için zaruri bir enerji kaynağı haline gelince, sektörle ilgili düzenlemeler yapmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Devlet, şehirlerin aydınlatılması, toplu ulaşımında tramvayların işletilmesi, sanayinin daha verimli işlemesi ve konutlarda daha modern bir yaşam oluşturulması gibi

¹ Şam'ın elektrikle aydınlatılması imtiyazının Muhammed Rüslam Efendi'ye verilmesi ile ilgili bkz. BOA.İ.İMT.4/10, H.27 Zilkade 1320, M. 25 Şubat 1903, Şam'ın elektrikle aydınlatılması imtiyazının Beyrut eşrafından Mehmed Arslan Bey'e verilmesi ile ilgili bkz. BOA.İ.İMT.4/11, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903.

² Maliyet hesabına önemli bir örnek, Alman Reiser'in imtiyaz talebinde bulunmasından sonra İzmir Belediyesi'nin yaptığı hesaptır. Buna göre İzmir Belediyesi havagazı ile şehirdeki 1600 fenerin her birinin 480 kuruşa mal olduğunu, bunun yerine elektrik konması halinde ise 1200 elektrik lambasının her biri için 1314 kuruş ödeneceğini hesaplamıştır. İzmir Belediyesi, Aydın Valiliği'ne verdiği bilgide, elektrikli aydınlatmanın daha pahalı olacağı görüşünü paylaşmıştır. (Atar, 2012, s. 202). Bu durumdan anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Hükümeti bu yeni teknolojiyi uygularken maliyet kıyaslaması yapmış, mevcut tercih olan havagazı ile elektriği karşılaştırmıştır (Cin, 2019, s. 58).

temel kamu hizmetlerinde elektriğin sağlanabilmesi için kapsamlı bir düzenleme gerekliliğiyle karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı idaresi bu bağlamda hukuki ve iktisadi açılardan yeni politikalar geliştirmeye yönelmiş; özellikle elektrik üretimi ve dağıtımının yönetimi konusunda önemli adımlar atmıştır. XIX. yüzyıl sonlarında elektrik imtiyazlarının hızla özel girişimcilere verilmesiyle birlikte, bu alanı düzenleyen kapsamlı bir mevzuat eksikliğinin de etkisiyle, devlet kişilere ve şirketlere verdiği imtiyazların kurallarını mukavelename ve şartnamelerle belirleyerek süreci kontrol altına almaya çalışmıştır. Dönemin temel uygulamalarından biri, elektrik üretimi ve hizmetini üstlenenlerin şirket kurmasını zaruri hâle getiren ve onların kamu sorumluluklarını tanımlayan sınırlamalar getirmek olmuştur. Her ne kadar elektrik politikasında uzun vadeli ve bütüncül bir strateji geliştirilememiş olsa da, imtiyaz sahiplerine getirilen yükümlülüklerle arz güvenliği, hizmetin abonelere ulaştırılması ve kamu yararının gözetilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece, yeni enerji çağına geçişte Osmanlı kurumlarının hem yeniliklere uyum sağlama, hem de gelişmeyi kontrol altında tutma çabası hissedilmiştir.

Elektrik imtiyazını elde eden şahıslara şirket kurdurulması, bir yandan doğrudan idari bir denetim ve uygulama mekanizması yaratırken, diğer yandan işletmelerin faaliyet göstereceği asgari hukuki zemini oluşturmuştur. Osmanlı elektrik piyasasını düzenleme konusunda oluşturulan kurumlar, dönemin siyasi, mali ve toplumsal koşulları göz önünde bulundurularak organize edilmiştir. Bu çerçevede hazırlanan imtiyaz modeli, üretim ve dağıtım sürecinde görev alan girişimciler üzerinde idari bir kontrol sağladığı kadar, sektörün şekillenmesinde de esnek bir hukuki temel oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda Osmanlı idaresinin ekonomik hayatın ana aktörü olarak elektrik imtiyazlarını verme yaklaşımının ekonomi politik açıdan değerlendirmek, bu çalışmanın amacıdır. Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde elektriğin sadece teknik ya da kentleşme boyutunda değil, özellikle elektrik imtiyaz sözleşmelerinin hukuki altyapısı ve bu sözleşmelerin idare ile imtiyaz sahibi arasındaki yaptırım ve haklara nasıl yön verdiği incelenmiştir. Kentlerin aydınlatılması ve toplu taşımada elektrik kullanımı için verilen ilk örnekler çerçevesinde, Beyrut, Şam, Selanik ve İzmir'de uygulanan imtiyazların hukuki niteliği ve özellikleri incelenmiştir.

Elektrik imtiyaz mukavelename ve şartnamelerinin incelenmesi, dönemin enerji politikasıyla birlikte kamu hizmetleri anlayışı hakkında da bilgi vermektedir. İmtiyaz mukavelename ve şartnameleri değerlendirilirken, Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikasını yansıtan enerji politikalarına ilişkin yaklaşımları tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira elektrik imtiyazı sözleşmeleri hukuk tekniği bakımından günün ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olarak düzenlenmiş, bu hukuki metinlerin çerçevesini çoğunlukla mevcut ekonomi politik belirlemiştir.

1-Ekonomi Politik

Ekonomi politik, bir devletin ekonomik faaliyetlerini yönlendiren, maliye, dış ticaret, borçlanma ve devlet müdahalesi gibi unsurlarla şekillenen politikaların bütünüdür. Devletin ekonomi politikasını belirleyen temel faktörler, borçlanma süreci, yabancı sermaye girişleri, dış açıklık ve ekonomik entegrasyon ile siyasi, diplomatik ve askeri etkenlerin etkileşimi gibi çoklu unsurlardan meydana gelmektedir. Devlet, kaynakları toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda dağıtan merkezi aktördür.

Ekonomi politik kavramı, insan toplumlarının üretim ve dağıtım süreçlerini yalnızca teknik bir düzlemde incelemekle yetinmeyip, bu süreçlerin toplumsal ilişkiler, hukuk, hukuk-dışı normlar ve devlet müdahaleleriyle iç içe geçmiş bir bütünü olarak ele alır.

Rousseau'nun ev ile devlet arasındaki zihinsel ve pratik bağları kurduğu düşünce, bu alanın iki ölçekli bir temele dayandığını öngörür. Rousseau'nun tanımına göre, ekonomi (oikonomia), Yunanca oikos = ev/ailenin bütünü ve nomos = yasa/kural kökeninden gelir. Başlangıçta “ev işlerinin akla ve belli kurallara göre yönetimi” olarak tanımlanan bu kavram, zamanla “büyük ailenin”—yani devletin—yönetimine mecazen uygulanabilir hale gelmiştir; ancak Rousseau bu iki alanı kesin biçimde ayırır: ev ekonomisi (özel ekonomi) ve kamusal/siyasal ekonomi (genel ekonomi). Zira devlet ekonomisi, aile yönetiminin basit bir büyütülmesi değildir, hak, yetke ve amaçları bakımından özgün bir çerçeve sunar (Rousseau, 2015, s.7-8). Nikitin'in açıkladığı Marksist Leninist ekonomi politik kuramına göre ise; ekonomi politik, sermayenin boyunduruğundan kendilerini kurtaran ülkelerin izlemeleri gereken yolu gösterir (Nikitin, 2016, s. 17). Nikitin, ekonominin toplumsal üretim ilişkilerinin bilimsel incelemesini kurucu bir odak olarak konumlandırır. Bu sentez, ekonomi politiğin yalnızca mekanik bir hesaplama disiplini olmadığını, üretim ilişkileri, adalet ve toplumsal fayda arasındaki dinamikleri kapsayan çok boyutlu bir alan olduğunu göstermektedir.

Diderot ve D'alembert'in “*Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatla ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*”nde kavramı tanımlayan Boulanger'e göre ise ekonomi politik; “İnsanların toplum halinde yaşamlarını sürdürmeleri ve bu toplumda onları mutlu kılma sanatıdır ve insan ırkı için de bundan daha yararlı daha ilgili ve yüce bir amaç olamaz” (Boulanger, 2025 s. 254). Aynı kaynakta Rousseau da “ekonomi” maddesini yazmıştır. Birincil kavramsal referanslar arasında Rousseau'nun metninden çıkarsanan köken, ekonomi politiğin bir evin bilgece ve dürüst yönetiminin devlete uzanan anlamını ima eder. Ev ekonomisi ile genel ekonomi arasındaki bu ayrım, disiplinin tarihsel gelişiminde devletin müdahale alanının nasıl genişlediğini ve ekonomik mantığın hangi ölçütlerle kamu politikalarına dönüştüğünün anlaşılması için bir anahtar sunar (Rousseau, 2025, s. 245-254).

İçerik açısından Boulanger'in tanımı, ekonominin yalnızca üretim veya kaynakların verimli dağıtımıyla sınırlı kalmaması gerektiğini, insanların toplum içindeki varoluşlarını sürdürme ve mutlu olma kapasitesini güvence altına alma sanatına dönüştüğünü belirtir. Bu bakış açısı, ekonomik düzenin tarafsız bir teknik araç olmaktan çok, toplumsal iyi için kurgulanmış bir kurumsal çerçeve olduğunu gösterir. Böylece ekonomi politik, bireylerin refahını ve toplumsal bütünlüğü koruyan, uzun vadeli sürdürülebilirliği hedefleyen bir normatif-empirik karmaşıklık kazanır.

Nikitin'in vurgusu ise ekonominin toplumsal üretim ilişkileriyle olan köprü kurucu rolüne odaklanır. Ekonomi politik, üretim araçlarının sahipliği, üretim gücü ile üretim ilişkileri arasındaki etkileşimleri inceleyen ve bu etkileşimlerin toplumsal kurumlar, sınıf yapıları ve politik yapılar üzerinde bıraktığı izleri analiz eden bir bilimdir. Bu perspektif, ekonominin sadece piyasaların hareketinden ibaret olmadığını; sosyal ve iktisadi güç ilişkilerinin belirleyici olduğunu savunur. Böylece ekonomi politik, ekonomik dinamizmin arkasında yatan güç yapılarının eleştirel incelenmesini; adil ve kapsayıcı politikaların tasarlanması amacıyla bir araç olarak kullanılır. Bu, üretim ilişkileri odaklı yaklaşımın, verimlilik hedeflerini toplumsal adalet ve insani gelişme ile uyumlu kılma çabasını içerdiğini gösterir. Fransız ekonomist Jean Baptiste Say'a

göre de bir topluluk, kent ya da ulusu oluşturan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak olan tüketim kamu tüketimidir (Say, 2002, s. 42).

Avrupa’da kullanılan ekonomi politik kavramı, Osmanlı Devleti’nde ise merkezi bürokrasi-ekonomi ilişkilerinin kendine özgün dinamiklerini öne çıkarır. Osmanlı Devleti, klasik dönemde Avrupa merkantilizminin karşısında uyguladığı kendine has fiskalist ve provizyonist modelinde olduğu gibi, XIX. yüzyılda gerektiğinde esnek ve pragmatist, gerektiğinde müdahaleci bir tutum sergiler.

Bu bakış açısı, merkezi bürokrasiyle Osmanlı ekonomisi arasındaki ilişkiye dair kuramsal bir çerçeve sunar: merkezi müdahalelerin, İslam hukukuyla karşılaştırıldığında belirginleştiği ve bazı alanlarda kendi mevzuatını oluşturup yürürlüğe koyabileceği bir süreç olarak görülebilir. Ancak Pamuk’un vurguladığı gibi, devlet müdahalesi genellikle kapsamlı değil, seçici niteliktedir. Merkezi bürokrasi, Osmanlı Devleti’nin ekonomide sıkı müdahalelerine izin vermiş, bu müdahaleler İslam hukukuyla karşılaştırıldığında belirginleşmiş ve bazı alanlarda kendi kanunlarını çıkarıp yürürlüğe koymuştur. (Pamuk, 2007, s. 9).

Osmanlı Devleti’nde Avrupa’nın aksine siyasi gücün iktisadi güce dönüşmediğini vurgulayan Mehmet Genç ise merkantilist dönemdeki Osmanlı ekonomi politliğini çok yönlü etkilerle açıklar: “Devlet birçok iktisadi fonksiyon görmekte ve bu faaliyetler esnasında çeşitli hedefler tespit eder, ancak bu fonksiyonlar ve hedefler hiçbir zaman sırf iktisadi bir mahiyet gösteremez, ekseriya siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşüncelerle iç-içe, birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu.” (Genç, 2005, s. 43).

Kapitalizmin ilk aşamaları olarak kabul edilen Avrupa merkantilizmiyle paralel olarak; klasik dönem Osmanlı ekonomisinde devletin bir dizi iktisadi işlevi yürüttüğü ve bu faaliyetler esnasında belirlediği hedeflerin yalnızca ekonomik nitelikte olmadığı; sıklıkla siyasi, dini, askeri, idari veya mali unsurlarla iç içe geçtiği gözlemlenir. Bu iç içe geçmişlik, Osmanlı Devleti’nin gelir elde etme, vergilendirme ve mali denetim amacıyla yürüttüğü gümrük politikaları, kapitülasyonlar ve üretimi destekleyici tedbirler gibi araçlarda açıkça görünür. Ayrıca askeri harcamaların finansmanı için gerekli kaynak yaratma çabaları ve bürokratik denetim mekanizmalarının mali yönlerle ilişkilendirilmesi, iktisadi kararları tek bir hedefe indirgeme zeminini ortadan kaldırmıştır. Sonuç olarak, merkantilist dönemde Osmanlı Devleti’nin iktisadi faaliyetleri, çok katmanlı amaçlar çerçevesinde organize olmuş; ekonomik araçlar hem iç güç dengelerini pekiştirmek hem de dış politika ve toplumsal düzenin korunması için kullanılmıştır. Şevket Pamuk’un, zaman zaman dini ilkeleri zorlayan ‘Osmanlı pragmatizmi’ (Pamuk, 2007, s. 3) kavramı, imparatorluğun geleneksel düzeni koruma amaçlı bu iktisadi davranış modelini işaret eder.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ise Osmanlı ekonomi politığı, iç dinamiklerle uluslararası etkileşimlerin bir arada belirleyici olduğu bir süreç yaşamıştır. Osmanlı Devleti, Avrupa’ya uygun ekonomik ve siyasal tutumlar geliştirmek konusunda zorunlu olduğu kadar istekli adımlar da atmıştır. Geleneksel kurumsal düzen, Avrupa merkezli küresel akımlarla temas kurunca, maliye, borçlanma ve kapitülasyonlar alanlarında müdahaleler artmış ve bunlar üzerinden yeni politika araçları ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı ekonomisinin referans çerçevesini yeniden tanımlamış; devlet ile piyasa arasındaki ilişki, üretim ve dağıtım kararlarının şekillendirilmesinde daha karmaşık bir karşılıklı bağımlılıklar kurmuştur.

Osmanlı Devleti, geleneksel düzeni koruma amacıyla hareket ettiği durumlarda, Pamuk'un tespitiyle ekonomi politiğinde esneklik, pragmatizm ve müzakereci bir yaklaşım sergilenmiş; bu özellikler, devletin modern çağa uyum sağlamasına katkıda bulunmuştur.

Modern çağa uyum yolundaki önemli bir kaynak ve hizmet olan elektrifikasyonda da Osmanlı Devleti'nin yukarıda özetlediğimiz ekonomi politiği gereği imtiyaz usulü uygulanmış, bu yolla hem devletin temel aktör olarak piyasadaki müdahaleciliği, hem sermayenin sektöre dahil edilmesi, hem de kamunun bu hizmete ulaşması gibi devlet, sermaye ve kamu dengesi sağlanmaya çalışılmıştır.

2-Osmanlı Devleti'nde İmtiyaz Usûlü

Osmanlı Devleti'ndeki yenileşme çabaları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'daki sermaye birikiminin yatırım alanı arayışı ile bir araya gelmiş, iç ve dış etkenler aracılığıyla ülkede yabancı sermaye için faaliyet fırsatları sunmuştur. Yabancılar verilen ayrıcalıklar olarak ifade edilen 'kapitülasyon' kavramı, literatürde imtiyaz³ ile bir tutulsa da ayırt edici özellikleri hukuk tarihçileri tarafından değerlendirilmiştir. Esirgen'e göre kapitülasyon adli, idari ve ekonomik alanlarda devletin egemenliğini kısıtlayıcı nitelikteyken, imtiyaz bir usûl olarak kamu hizmetinin yerine getirilmesi için özel kişilere başvurulmasıdır. Kapitülasyonlar ile yabancı devletlerin vatandaşlarına Osmanlı ülkesinde çeşitli ayrıcalıklar tanınırken, kamu imtiyaz usulünde sözleşmeler söz konusudur (Esirgen, 2010, s. 2).

İmtiyaz sözleşmesi, Sıddık Sami Onar'ın tanımına göre amme hizmetlerinin her türlü masraf ve hasarı kendisine ait olmak ve buna mukabil bir takım mali menfaatler temin etmek şartıyla hususi bir şahsa gördürülmesi, bu suretle bir amme hizmetinin yerine getirilmesini üzerine alan özel teşebbüs ile yönetim arasında akdi bir bağın kurulmasıdır. İmtiyaz sözleşmesi, *"bir kamu hizmetinin kurulmasının ve kurulduktan sonra belirli bir süreliğine işletilmesinin veya daha önce kurulmuş bulunan bir kamu hizmetinin belirli bir süreliğine işletilmesinin karşılığında, bu hizmetten yararlanan kişilerden hizmete ilişkin olarak alınacak ücret mukabilinde, her türlü kâr ve zararı imtiyazcı kişiye ait olmak üzere, idare tarafından konulacak şartlar ve temin edilecek yetkiler dâhilinde bir özel kişi tarafından ifasını öngören idari nitelikte bir sözleşmedir"* (Onar, 1966, s. 576).

Bir başka tanıma göre imtiyaz, bir kamu hukuku kişisinin bir gerçek veya tüzel kişiye belirli bir süre için kamu hizmetini görme işini bir sözleşmeyle vermesidir. İmtiyaz alan kişi hizmeti risk ve tehlikelerini üstlenerek, imtiyazı veren hükümetin denetimi ve gözetimi altında yürütmekte, gördüğü bu hizmetten yararlananlardan bir bedel alarak finansmanını sağlamaktadır (Tan, 2013, s. 371-372). Osmanlı imtiyaz sözleşmeleri bu tanıma uymakla beraber, maden işletmeleri gibi kamusal olmayan alan ve hizmetleri de kapsamı yönüyle bu tanımın dışına çıkmaktadır. İdarenin ekonomik hayatı yönlendirmesi ve müdahalesinde hukuken bağlayıcı yöntemlerinden biri olan imtiyaz usûlü, Osmanlı Devleti'nin 1850'li yıllardan itibaren pek çok sektörde başvurduğu bir yoldu.

³ İmtiyaz, sözlük anlamı olarak ayrıcalık; bir işin başkaları yapamamak üzere özel izin ile bir kimseye veya bir kuruluşa verilmesidir (Devellioğlu, 2002, s. 434). İmtiyaz, ayrıca bir ülkede yabancılar verilen adli, mali, diplomatik ve idari ayrıcalıklar anlamını da taşır (Kuzum, 1986, s. 758).

Osmanlı Devleti, gerek kamu hizmeti gerek özel olsun imtiyazları çoğunlukla yabancı şirket ve kişilere veriyordu. İmtiyazlar, maden kaynaklarının aranması ve işletilmesi amacını taşıdığı gibi; elektrik, havagazı, rıhtım, telefon gibi kamu hizmet alanlarında da veriliyordu. Osmanlı idaresi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yandan gelişen sanayi ve kentleşmenin ihtiyaçlarını gidermek, diğer yandan mali durumu daha fazla sarsıntıya uğratmadan kaynakları planlı şekilde yönetecek tedbirleri almak zorundaydı. Ülkeye yabancı sermaye girişi, Osmanlı Devleti'ni imtiyaz usulüne yönlendiren nedenlerden biriydi. Kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde ülkeye yabancı sermaye girişi arttı ve 1854 yılındaki ilk dış borçlanma ve devamındaki dolaysız yatırımlar, ortaya kaçınılmaz bir yabancı sermaye olgusunu çıkardı⁴. Yabancı şirketler daha çok demiryolu, liman işletmesi gibi ulaştırma hizmetleriyle, elektrik, havagazı, su gibi altyapı, bankacılık ve sigortacılık alanlarında yatırım yapıyorlardı. Belirtilen dönemde yapılan yabancı sermaye yatırımlarının %53,3'ü demiryolları, %5,7'si elektrik, tramvay, su gibi yerel kamu idare hizmetleri alanında olmuştur (Öztürk, 2003, s. 76). Madencilik, ulaşım, bankacılık imtiyazları, Londra ve Paris merkezli şirketlere veriliyordu.

Ekonomi politik açısından, Osmanlı hükümetleri imtiyaz sözleşmelerini, yabancı sermayeyi istedikleri ekonomik davranışları benimsemeye zorlayıcı bir araç olarak kullanmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı yönetimi imtiyazların verilmesinde siyasi ve mali zorunluluklardan dolayı hukuki bir zemin oluşturma konusunda zaman zaman geri adımlar atmış, fakat yine de Maden Nizamnameleri örneğinde olduğu gibi giderek gelişen bir yasal düzen sağlamıştır (Taştekin, 2021). Yabancı sermayenin Avrupa devletleriyle kapütüler vasıftaki ticaret antlaşmalarının etkisiyle Osmanlı topraklarına girişiyle beraber bir yandan devletin mali çıkarları ve kamu hakları korunmaya çalışılmış, diğer yandan Avrupa ekonomisi ile kaçınılmaz bütünleşmenin gereklilikleri yerine getirilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli sektörlerde yabancılara çok sayıda imtiyaz verilmesine karşın, 1910 yılına kadar imtiyazları kapsayan bir kanuni düzenleme yapılmamıştır. Osmanlı Devleti bu eksikliği imtiyaz mukavelename ve şartnamelerindeki hukuki dayanak ve güvencelerle gidermiştir. İmtiyazlar konusunda ilk şartname, 1858 yılında demiryolu inşasını talep eden şirketlerle sözleşmeye esas düzenlenmiştir (Esirgen, 2012, s. 318). Osmanlı Devleti elektrik fabrikalarının kurulması ve işletilmesi konusunda bir nizamname arayışında olmuş, fakat hazırlıklar sonuç vermemiştir. İmtiyazlar 1850'li yıllarda verilmiş olmasına rağmen, hangi koşullara bağlanacağını çerçevesini belirleyen ilk hukuki düzenleme 1865 yılında hazırlanmıştır. İmtiyaz alanındaki ilk yasal düzenleme, *Memalik-i Mahruse-i Şahanede Müsaade-i İmtiyaziye ve Ruhsat-ı Resmiye İstid'a Edenlerin İfa Etmeleri Lazım Gelen Şerait ve Merasime Dair Nizamname* adı ile yapılmıştır⁵. 9 Temmuz 1865 tarihli beş maddelik bu nizamnamenin ilk

⁴ Yabancı sermaye girişinde pay sahibi olan ülkeler ve bunların sektörlere göre payı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Pamuk, 1978, s. 131-162).

⁵ Birinci Madde: İşbu nizâmnâme neşr ve ilânı tarihinden itibaren bir müsaade-i imtiyaziye veyahud ruhsat-ı resmiye istihsâlini icab eden bir teşebbüs için imtiyaz istidâ edenler, şerait ve merasim-i âtiyeyi ifa etmedikçe, istidaları nezd-i Devlet-i Aliye'de karın-i is'âf olmayacaktır. İkinci Madde: Sahib-i istidanın talep eylediği müsaade-i imtiyaziye veyahud ruhsat-ı resmiyenin icraat ve muamelatı için gerek kendi namına ve gerek müvekkilleri namlarına olmak üzere Dersaadet'te bir mahall-i mahsus ittihaz etmesi lazımedendir. Üçüncü Madde: Sahib-i istidanın müsaade-i imtiyaziyeden neşet eden şerait ve taahhüdâtın tamamı icrasına servet ve iktidarı bir suret-i kâfiyede emniyet bahş olmadığı halde istidanamesiyle mutasavver olan teşebbüsünicrasına girecek ve kudret-i

maddesinde, şartlar yerine getirilmedikçe dilekçelerin kabul edilmeyeceği belirtilerek henüz başvuru aşamasında yetkinlik koşulu ortaya konulmuştur. Nizamnamenin ikinci maddesi, dilekçe sahibinin imtiyaz izni veya ruhsat işlemleri için hem kendi adına hem de temsil ettiği kişiler adına İstanbul'da bir yer bildirmeleri gerektiği üzerinedir. Üçüncü maddeye göre dilekçe sahibinin imtiyaz izninden kaynaklanan şartlar ve taahhütlerin tamamını gerçekleştirmek için yeterli servet ve gücünün bulunduğu dair taahhüt vermesi veya kefaletname sağlanması gerekiyordu. Ayrıca sermaye sahibi yabancı ise ve yabancı bir ülkede yaşıyorsa o ülkedeki Osmanlı Konsolosluğu, sermaye sahibinin imtiyazı üstlenebileceğini tasdik etmeliydi.

Görüldüğü gibi 1865 yılında ile imtiyaz sisteminin tamamını kapsayan bir hukuki metin değil, yalnızca başvurularla ilgili esasları düzenleyen bir nizamname hazırlanmıştı. Nitekim imtiyazlarla ilgili ilk hukuki düzenleme 23 Haziran 1910 tarihinde *Menafi-i Umumiye Mütteallik İmtiyazat Hakkında Kanun* olarak yürürlüğe girmiştir (Düstur, II. Tertip, II. Cilt, s. 362-365). İmtiyazın tanımının yapılmadığı bu kanun, Cumhuriyet dönemi imtiyaz düzenlemelerinin de dayanağını oluşturacaktır (Esirgen, 2011, s. 961).

Elektrikle aydınlatma konusunda uyulması gereken şartlarla ilgili hazırlıklar yapılmış olsa da⁶ 1906 yılında elektrik mecralarının kurulmasında uyulacak şartlara dair Avrupa'daki nizamnamelerin incelenmesi ve Osmanlı Devleti için de bir nizamname kaleme alınması gerekliliğine dair bir karar alınmış olmasına rağmen (BOA.DH.MKT, 1130/57, H.19 Şevval 1324/M.6 Aralık 1906), elektrik sektörüne özel böyle bir düzenleme gerçekleştirilememiştir.

3-Elektrik İmtiyaz Sözleşmelerinin Hukuki Niteliği

Osmanlı Devleti'nin bazı kamu hizmetleri için imtiyaz yöntemini kullanmasının çeşitli nedenleri vardı. Yabancı şirketlerden aldığı hizmetleri yerine getirecek idari, teknik ve mali organizasyon gücünün olmaması imtiyaz sistemini ve dolayısıyla yabancı sermaye etkisini artırıyordu. Elektrikğin Osmanlı Devleti'nde ilk üretildiği yıllarda sermaye yetersizliği sebebiyle yerli girişimcilerin bu alanda faaliyet göstermesinin yanında, tesisleri kurmak ve işletmek için gerekli olan teknoloji ve bilgi birikiminin ülkede bulunmayışı bu alanda yabancı sermayedara mecburi bir bağımlılık doğurmuştur (Erol, 2007, s. 57). Kamu hizmetinde imtiyaz sisteminin

mâliyeleri şerait-i imtiyaziyeden terettüb eden taahhüdâtın tamam-ı ifasına zaman-ı kafi olacak olan sermayedaran taraflarından yolunda ve muntazam bir kıt'a vekaletname dahi takdim etmesi lazım gelecektir. Dördüncü Madde: Sermayedarın ecanibden oldukları ve memalik-i ecnebiyede mütemekkin bulundukları halde vekâletnamelerine mahall-i ikametleri hangi devletmemalikinde ise o devlet nezdinde bulunan saltanat-ı seniyye sefiri tarafından bir kıt'a şahadetname laf olunacak ve işbu şahadetname sermayedarının şerait-i imtiyaziye istihsalıyla uhdelere tertip edecek taahhüdâtın ifasına kudret-i maliyeleri ile mes'ul ve mütekeffil olduklarını musaddık olacaktır. Beşinci Madde: Sahib-i istida s.lifü'z-zikr usul ve merasimi ifa etmediği halde imtiyaz istidası kenelümyekûn hükmünde addolunacaktır. Şerait-i muharrere tevfikân vuku'bulacak taleb ve istida bir suret-i adiyede kabul veyahut red olunmak üzere nezd-i Devlet-i Aliyye'de nazar-ı tedkik ve mütalaaya alınacaktır. (Düstur I. Tertip, III. Cilt, s. 498-499)

⁶ Şehirlerde elektrikle tenvirat ve nakliyat için gerek ihsan buyurulmuş olan imtiyazatta gerek ileride vuku bulacak bu kabil teşebbüsatta hukuk-ı devletin temini ve efrad-ı ahalinin hayatının muhafazası için elektrik mecralarının tesisinde ne gibi fenni şartlara riayet olunması gerekeceğinin tayini: (BOA.BEO.2950/221177/H. 10 Şevval 1324, M. 27 Kasım 1906)

kullanılmasının bir sebebi de belediye örgütlenmesinin Kırım Savaşı'nın sonuna kadar kurulamaması, şehir hizmetlerinin çoğunlukla vakıflar vasıtasıyla yerine getirilmesi olmuştur (Tan, 1966, s. 286). Devlet tarafından yerine getirilmesi mümkün olmayan kamu hizmetlerinden elektrikle aydınlatma doğrudan özel sektöre, yerli sermaye olmaması dolayısıyla da yabancı sermayeye aktarılmıştır.

Bu nedenlerin de etkisiyle kamu hizmeti ile imtiyaz usûlü arasında zamanla kavramsal bir bağ kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nin ekonomi politiğinin ifadesi olan bu bağ, elektrikle aydınlatma hizmetlerinde yabancı sermayenin ağırlığıyla pekiştirilmiştir. Başlangıçta belediyelerden aldıkları havagazı imtiyazları yoluyla faaliyet gösteren şirketler, sonraları elektrikli tramvay işletmeleriyle şehirlerin elektrikle aydınlatılmasına da talip oldular. Bazı havagazı şirketleri, beraberinde elektrik imtiyazını da almış, fakat ellerindeki havagazını kullanmak için elektrikle aydınlatma hizmetini geciktirmişlerdi (Öztürk, 2003, s. 229). Yabancı şirketler sektördeki durumlarını ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi durumunu kullanarak güçlendiriyorlardı. Şirketler, yasal düzenlemelere rağmen sektördeki menfaatlerini engelleyecek sınırlamaları kabul etmiyorlardı.

Fosil yakıtlarından oluşan kömür ve petrolden tamamen farklı olan elektrik enerjisinin üretilmesi ve dağıtılması konusunda imtiyaz hakkını alan şirketlerle enerjiyi talep eden şahıslar arasındaki ilişkiyi düzenleyen mukavelename ve şartnameler, tarafların yükümlülüğü ve haklarını belirliyordu. Ticaret ve Nafia Nezaretince elektrik imtiyazını alan şirketlere uygulanacak bir şartname şablonu hazırlanmış, matbu olarak oluşturulan şartname örneğinin başlık kısmı boş bırakılarak diğer bölümleri her şirkete aynı uygulanmak üzere oluşturulmuştur. Sözleşmelerin matbu olarak tek tip hazırlanması, üzerlerinde süre gibi özel hususlarda değişiklik yapılması, Osmanlı yönetiminin elektrik imtiyazı verdiği şirketlere eşit yaklaştığını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim, İstanbul için hazırlanan şartnamenin tüm şehirleri kapsayacak kitapçık haline getirilmesiyle ilgili bir karar çıkarılarak ilgili dairelere gönderilmiş ve uygulanması istenilmiştir⁷. Bu tek tip matbu şartname tüm elektrik imtiyazlarında kullanılıyor, işin niteliği açısından; projenin hazırlanması ve işin teslim süresi gibi imtiyaza özel hususlar, mukavelename ve şartnameye ekleniyordu.

Osmanlı Devleti'nin imtiyaz sözleşmelerini tek taraflı olarak kabul ettiği ve kontrolün büyük ölçüde şirketler aracılığıyla temsil ettikleri ülkelerin elinde bulunduğu yönündeki görüşle beraber, mukavelename ve şartnameler hukuki yaptırımı bulunan belgelerdir. Elektrik imtiyaz sözleşmeleri her şeyden önce yazılıydı ve şartnamelere dayalıydı. Mukavelenameler, Osmanlı hükümetlerinin iradesiyle belirleniyor, imtiyaz sahibi kişi/şirket, hükümetin koşullarını kabul etmiş oluyordu. Böylece devletin ekonomi faaliyetlerinin sorunsuz şekilde yürümesi için uyguladığı kurallar bütünü olan mukavelenameler, tarafların hak ve ödevlerini çerçeveliyordu.

Karma bir işlemler bütünü olan elektrik imtiyaz sözleşmelerinde hem mukavelename hem şartname bulunuyordu. Öncelikle Osmanlı yönetimi tüm başvuruları kabul etmiyor, idarenin etkisi alanına dahil edebileceğimiz sebeplere dayalı olarak başvuruları geri çevirebiliyordu. İstanbul'un elektrikle aydınlatılması için imtiyaz başvuruları daha önce başlamasına rağmen,

⁷ "Hükümet-i Osmaniye canibinden..... Tenvirat-ı Elektrikiyesine dair ita kılınacak imtiyazın münakasası hakkında Ticaret ve Nafia nezaretince tanzim olunan şartname layihası ile kudreti elektrikiye tevziatının tabi olacağı şerait-i fenniyyeye mübeyyin nizamname layihasıdır" (BOA.MV.140/11, H.3 Cemaziyelevvel 1328/M.13 Mayıs 1910).

ilk imtiyazın verilmesinin 1910 yılını bulması buna bir örnektir. 1879 yılında Mösyö Tukas, bir Fransız şirketi adına İstanbul'un elektrikle aydınlatılması için girişimde bulunmuş fakat imtiyazı alamamıştır (BOA.İ.MMS.64/3006, H.15 Ramazan 1296, M.2 Eylül 1879). Tukas, İstanbul'un elektrikle aydınlatılması için 1878 yılında Jablochhoff Usûlü Tenvîr-i Elektrikiyye Şirketi-i Umûmiyyesi adına, bu metodun uygulanması ve projenin padişahın huzurunda denenmesi talebinde bulunmuştur. Başvuruya ilişkin bir mazbata düzenlenmiş ve İstanbul, Selanik, Edirne, Sinop, Konya, Tarsus, İzmir ve Bursa'nın elektrik imtiyazı beş sene müddetle Jablochhoff Elektrik Şirketi'ne verilmiştir. Elektrik aydınlatılması işinden memnun kalınmaması ve imtiyazın feshedilmesi durumunda Osmanlı Hükûmeti tazminat ödemeyecekti. İdarenin iradesiyle hazırlanan bu sözleşmeden de anlaşılıyor ki, Osmanlı Hükûmeti Şarl Tukas'ın talip olduğu İstanbul'un elektrikle aydınlatılması sözleşmesini tek taraflı olarak görmüştü. Tüm hazırlıklara rağmen, İstanbul'un elektrikle aydınlatılması ihalesini Şarl Tukas alamamıştır (BOA.İ.MMS.64/3006, H.15 Ramazan 1297, M.2 Eylül 1879, BOA. Y.PRK.ŞH., 1/21, H.5 Zilhicce 1296/ M.20 Kasım 1879, Coşkun, 2013, s. 66, Cin, 2019, s. 6).

Osmanlı Devleti'nde ilk elektrik imtiyazı talebi 1889 yılında Ferdinand Reiser'den gelmiştir. Reiser'in talebi, Dolmabahçe Gazhanesi'nin yeni usûle uygun olarak ıslahı kapsamında değerlendirilmiştir. Başvuru, Şehremaneti dairesinde oluşturulan komisyonda ele alınmış, Avrupa'da bile elektrik kullanımı yerleşmediği için yalnız Yıldız Sarayı'nın elektrikle aydınlatılması uygun bulunmuştur (BOA.İ.DH..1129/88218, H. 8 Şaban 1306, M. 9 Nisan 1889, Atar, 2012, s. 195-197). Tüm gelişmelerin ardından, İzmir ve Selanik şehirlerinde elektrikli tramvay hattı çekilmesi ve aydınlatma yapılması için anonim şirket kurulmasının sonradan içereceği sakıncalı bulunduğu onaylanmamıştır (BOA. İ.HUS. 94/32, H.4 Zilkade 1319, M.12 Şubat 1902).

Elektrik imtiyazı taleplerine Osmanlı Hükûmeti'nin olumsuz yanıt vermesine bir örnek de Şam'dır. Şam için imtiyaz talebi Necib Bey ve Reşid Esad Matran isimli kişilerden gelmiş, fakat Sadaret makamından iki girişimciye olumsuz cevap verilmiştir (Atar, 2012, s. 197). Necib Habib ve Reşid Esad Matran'ın 1891 yılındaki imtiyaz talebi Ticaret ve Nafia Nezareti ile mütalaa edildikten sonra bir memleketin tamamen elektrikle aydınlatılmasının Avrupa'da bile mümkün olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir (BOA.MV.68/26, H.12 Rebiulahir 1309, M.14 Kasım 1891). Tophane Müşiri Mustafa Zeki Paşa'nın İstanbul elektrik imtiyazı başvurusunun reddedilmesi de Osmanlı idaresinin her başvuruyu olumlu değerlendirmemesine bir örnektir (BOA.Y.PRK.ASK. 242/4, H.6 Ramazan 1324, M.24 Ekim 1906). 1908 yılında İstanbul kentinin elektrik imtiyazını belediyenin doğrudan kurup işletmek talebiyle başvuruda bulunması ve hükûmetin buna onay vermeyerek belediyenin başvurusunu reddetmesi de her talebin kabul edilmediğini gösteren örneklerdir (Öztürk, 2003, s. 237).

Bu örneklerden de görülüyor ki, Osmanlı Hükûmeti elektrik imtiyazına ilişkin her talebi olumlu karşılamıyor, gerekirse kurumlar ve nezaretler arasında müzakereler yürütülerek karar veriliyordu. İmtiyazlarla ilgili sınırsız yetki, yalnız padişaha aitti. Elektrik imtiyazlarında, demiryolu, maden ve havagazı sektörlerinde olduğu gibi imtiyazın verileceği kişiyi seçme takdiri padişahındı. Hatta padişah o imtiyaza özel isteklerde de bulunabiliyor, bunu sözleşmeye ekleyebiliyordu. Padişah, idari bir yetki olması dolayısıyla ve kendisini bu yönde kısıtlayıcı herhangi bir düzenleme olmaması sebebiyle imtiyazları dilediği gibi düzenleyebiliyordu.

4-İmtiyaz Sahibi ile İdare Arasındaki Hak ve Yükümlülükler

Elektrik imtiyaz hakkının kullanılması için şahısların şirket kurmak zorunda olduğunu yukarıda belirtmiştik. İdare ve şirket arasındaki mukavelename ve şartnameler, devletin ekonomi politiği açısından şahsi teşebbüsün desteklenmesi suretiyle sektördeki faaliyetleri kesin-tiye uğratmayacak bir zemin oluşturulmasını amaçlıyordu.

Elektrik imtiyazını almak için bir dilekçe ile Osmanlı makamlarına başvuran adaylar, taleplerinin olumlu karşılanması ve buna dair ferman çıkarılmasından sonra bürokratik işlemlere başlayabiliyorlardı. İmtiyaz sahibi, ferman çıkarıldıktan belli bir müddet sonra bir şirket kurmak ve iç tüzüğünü hükümete onaylatmak zorundaydı. Bu zorunluluğun nedeni, Osmanlı yönetiminin yabancı sermayeyi şirket olarak denetleyerek aynı zamanda tüzel kişilik vasfıyla Osmanlı hukukuna tabi olmalarını sağlamaktı (Özgül, 2011, s. 45-46-86). Fakat sermayedar şirketlerin kendilerine yaptırım uygulandığı durumlarda elçilerini müdahil olarak devreye sokmaları nedeniyle tam bir hukuki zemin oluşturulamamıştı. Osmanlı hükümetleri şirketlere karşı yumuşak bir tutum sergilemiş, taahhütlerini yerine getirmedikleri zamanlarda müsadere etme hakkını kullanmak yerine ek süreler tanımak gibi kolaylaştırıcı çözümler üretmişlerdi (Tan, 1966, s. 294).

Osmanlı yönetimi elektrik imtilazı verdiği şirketlere karşı yumuşak bir yaklaşım sergilemekle birlikte, bu şirketleri denetleme ve mukaveleye aykırı durumlarda mali müeyyide uygulama yetkisini elinde bulunduruyordu. Neredeyse tamamen özel teşebbüse dayanan bu sektörde devletin mukavelename ve şartnameleri *instrumentaliste*; bir başka deyişle yasal kurallarını ekonominin işleyişini kolaylaştırıcı bir şekilde araçsallaştırdığı söylenebilir. Osmanlı Devleti, idari yetki bakımından şirketleri denetleyici bir durumdaydı ve mukavelenameler yoluyla yaptırım gücü bulunuyordu fakat yine de temel yaklaşım, sektördeki faaliyetleri aksatmayacak kararlar almaktı. Nitekim devletin ekonomi politiğinde dengelerin sağlanmasıyla beraber ilerleme ve dinamizm de hedeflenir (Kandil, 2023, s. 26).

Devletin ekonomiye ilişkin yetkilerini ifade eden ekonomi politiği çerçevesinde elektrik imtiyazı mukavelenamelerinin gerektiğinde feshedilmesi de önemli bir yaptırım konusuydu. İdare, şirketlere mukavelenamelerde yeterli serbestiyeti sağlamanın yanı sıra, faaliyetleri denetleme ve gerektiğinde imtiyazı feshetme hakkını elinde bulunduruyordu. İmtiyaz sahibinin inşaata başlayamaması ya da başlayıp bitirememesi veya mukavelenamede belirtilen taahhütlerini yerine getirmemesi durumunda hakkı sakıt oluyor ve devlet şirkete ait tüm alet-edevatı müzayede yoluyla satmaya ve kefalet akçesine el koyma hakkına sahip oluyordu. Bu durum, tüm elektrik imtiyaz mukavelenamelerine konuluyordu (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). İmtiyazın düşürüldüğü bu gibi durumlarda tüm yetki idareye aittir.

Elektrikle aydınlatmaya Selanik, Şam ve Beyrut gibi diğer kentlerden önce geçen İzmir'e verilecek imtiyaz konusunda İzmir Havagazı Şirketi ile İzmir-Göztepe Tramvay Şirketi arasındaki rekabetin sonucu, Osmanlı Hükümeti'nin ekonomi politiği çerçevesindeki müdahalesine bir örnektir. İzmir'in elektrik imtiyazı için Osmanlı Devleti'ne ilk müracaat Alman mühendis Ferdinand Reiser tarafından yapılmıştır. Dilekçe veren Ferdinand Reiser ile İstanbul'un da elektrikle aydınlatılması için müzakerede bulunulmuştur (BOA. Y.A.HUS. 225/45, H.20 Ramazan 1306, M.20 Mayıs 1889). Reiser'in değerlendirilen başvurusu sonunda imtiyaz, devlet ka-

nunlarına bağlı kalmak şartıyla 45 sene müddetle kendisine verilmiştir. İzmir'in elektrikle aydınlatılması için yapılan mukavelenamede bir tarafta Osmanlı Devleti adına Nafia Nezareti, diğer tarafta Almanya Devleti tebasından Ferdinand Reiser yer almıştır. Mukavelenamenin ilk maddesinde Ferdinand Reiser'e İzmir'in elektrikle aydınlatılması ve bölgede elektrik fabrikaları kurulması için imtiyaz verilmiştir(BOA.ŞD. 1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). İkinci maddede, imtiyaz süresinin ferman çıkarıldıktan sonra 45 sene olduğu belirtilmiş, üçüncü maddede imtiyaz sahibinin şartnamede belirtildiği gibi sekiz ay içerisinde planı ve haritasını Ticaret ve Nafia Nezareti'ne takdim etmesi istenilmiştir. İngiltere Hükümeti, imtiyazın İzmir Havagazı Şirketi'nde olduğunu öne sürmesine rağmen, Osmanlı Hükümeti imtiyazı İzmir Göztepe Tramvay Şirketi'ne 12 Ağustos 1912 tarihinde vermiştir. İngiltere Hükümeti'nin, havagazı imtiyazını 1888 yılında alan İzmir Havagazı Şirketi'nin haklarının ihlal edildiği gerekçeyle yaptığı başvuru (BOA. HR. HMŞ. İŞO. 208/53, H.16 Recep 1332, M.10 Haziran 1914) dikkate alınmamış ve imtiyaz Göztepe Tramvay Şirketi'nde kalmıştır (Atar, 2012, s. 171).

Elektrik imtiyaz mukavelenameleri, belgesel özellikleri nedeniyle hem özel hukuk, hem de kamu hukukunun alanına giriyordu. Mukavelenamelerde Osmanlı idaresinin sektördeki rekabeti düzenleyici etkileri dikkat çekiyordu. Sözleşmelere imtiyaz sahibinin kendisinden elektrik talep eden herkese elektrik satma hakkına sahip olduğu ve kendi mülkiyetini aydınlatmak amacıyla elektrik üretimini engellememe şartını da içeren bir madde eklenmesi buna bir örnektir (BOA.ŞD.1190-11, Lef.11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Osmanlı yönetimi, elektrik imtiyazını alan şirkete herkese elektrik satma hakkını verdiği gibi, tekelleşerek kendi elektriğini üretenlere engel olmama gibi bir sınırlılık getiriyordu.

Elektrik imtiyazlarının en önemli unsurlarından biri olan imtiyaz süresi ise imtiyazın niteliğine göre belirleniyordu (Esirgen, 2012, s. 319). Elektrik imtiyazı sözleşmelerinde süre 40 ile 99 yıl arasında değişebiliyordu. Şam'ın elektrikle aydınlatılması imtiyazının Beyrut eşrafından Mehmed Arslan Bey uhdesine ihalesine dair belgede, imtiyaz süresinin 99 yıl olarak belirlendiği görülür (BOA.İ.İMT. 4/11, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903). Beyrut'un elektrikle aydınlatılması imtiyazı ise 90 yıllığına Selim Efendi'ye verilmiştir (BOA.Y.RES.136/62, H.5 Rebiulevvel 1906, M.29 Nisan 1906). Merkezi Budapeşte olan Macar şirketi Ganz ise İstanbul'un elektrikle aydınlatma imtiyaz ihalesini 1910 yılında 50 yıllığına almış, şirket yöneticileri 1911'de Banque Generale Credit Hongrois ve Banque de Bruxelles bankalarıyla ortak olarak Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi ünvanıyla bir şirket kurmuştur (Öztürk, 2003, s. 238).

Elektrik imtiyazlarıyla ilgili bir diğer değişiklikte ise 1913 yılında "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-u Muvakkatı" ile İl Özel İdareleri elektrik veya havagazıyla aydınlatma, elektrik ve su dağıtımı, tramvay işletmesi gibi imtiyazların verilmesinde yetkili kılındı. Bu düzenlemeyle imtiyazlarla ilgili süre tahdidi konularak en fazla imtiyaz süresi 40 yıl olarak belirlendi. Bu yetkiyi kullanırken, yasalarla konulan kurallara uyulması ve elektrik santrali imtiyazlarının verilmesinde Nafia Nezareti'nin inceleme yapması koşulu konuldu (Alptürk, 2023, s. 228). Bu örneklerden görüldüğü gibi, imtiyaz süresi yatırımın niteliğine göre değişiyor, bu konuda belirli bir standart uygulanmıyordu.

İmtiyaz sözleşmelerinin süre ile ilgili bir diğer yönü ise işin yapılması ve teslimiyle ilgili tahditlerdi. İmtiyaz sahibine belirli bir müddet veriliyor, süre tahditleri bazı durumlarda uzatılabiliyordu. İmtiyaz sahibi şirketin mücbir sebeplerinden kaynaklanan herhangi bir gecikme meydana geldiğinde, işler durdurulduğu ölçüde ek süre veriliyordu (Sert, 2023, s. 7).

Devletin ekonomik faaliyet ve örgütlenmeye müdahalesi bakımından elektrik imtiyaz sözleşmeleri, imtiyaz sahibine birtakım serbestiyet ve sınırlandırmalar getiriyordu. Şirketlere tanınan gümrük esnekliği, Osmanlı yönetiminin gösterdiği kolaylıklardan en önemlisiydi. Elektrik henüz bir kamu hizmeti haline gelmeden önce, bu enerjiyi kullanacak alet edevatın ülkeye getirilmesiyle ilgili birtakım kontroller ve yaptırımlar uygulandı. Henüz yasal bir düzenlemeye gerek duyulmayan bu yıllarda, gümrük koruma tedbirleri vasıtasıyla elektrikle çalışan makine ve aygıtların ülkeye girişi kontrol edilmeye çalışıldı. Denetleme, elektrikle ilgili alet edevatın gümrükten geçirilmesini zorlaştırmaktan ziyade, sağlık çalışanlarına ve imtiyaz sözleşmesi yapanlara kolaylık olarak uygulanıyordu⁸. Osmanlı yönetiminin elektrik enerjisi ile ilgili politikaları ve henüz yeni oluşmaya başlayan sektöre yaklaşımında ilk dikkati çeken unsur, şirketlerin desteklenmesidir. İdare, ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketleri özendirici düzenlemeler yapmıştır. Hükümet şirketleri teşvik etmiş, elektrik sektöründe fabrika kurmak isteyen girişimcilerin yurtdışından getirecekleri alet, edevat ve makineleri gümrük vergisinden muaf tutmak suretiyle destek vermiştir. Elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamelerinde, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde temin edilemeyen her malzeme gibi elektrikle ilgili alet ve edevatın gümrük vergisinden muafiyet hakkı tanımıştır. İmtiyaz sahibi yalnızca damga vergisini ödemekle yükümlü bulunuyordu. Elektrik fabrikaları için yurt içi ve yurtdışından tedarik edilecek tüm alet edevat, gümrük vergisinden muaf tutularak şirketlere kolaylık sağlandı. Bu muafiyet kolaylığı, mukavelenamelerde de yerini aldı.

Osmanlı yönetimi elektrik hizmetini organize edecek şartları bulunmadığı için her ne kadar elektrikle aydınlatma ve tramvaylarda elektrik hizmetini tamamen imtiyaz sahiplerine bırakmış olsa da şirketleri idari ve mali açıdan sıkı bir denetlemeye tabi tutmuştur. İlgili nazırlıkların bünyesinden görevlendirilen müfettişler çalışmaları denetliyor; durumun şartnameye uygun olup olmadığı hususunda rapor hazırlanıyordu. Mukavelenamede belirtilen hizmet tamamlandıktan sonra müfettişlerin olumlu raporunun Nafia Nezareti tarafından da onaylanması gerekiyordu. İmtiyaz sahibi şirketlerin mali olarak kontrol ediliyor olması yıllık cetvellerini hazırlayıp Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sunmaları zorunluluğundan anlaşılmaktadır (Ayar, 2013, s. 125).

Osmanlı Devleti'nin verdiği elektrik imtiyazları ve bu imtiyazlara ilişkin mukavelename ve şartnamelerin dikkat çekici yönlerinden biri, tüm yetkiyi elinde bulundurmasına rağmen, idareye de yükümlülükler vermiş olmasıydı. Osmanlı idaresinin görev ve yetkileri kanunla tayin edilmiş değildi ve idarenin kanuniliğinden söz edilemezdi. Mukavelenamelere göre, imtiyaz

⁸ Tüccar Kılıçyan'ın Avrupa'dan getirdiği elektrik makinelerinin gümrükten geçişine izin verilmesi (BOA, İ.RSM, 14/1319, M.28 Ağustos 1901), bir hekimin elektrik makinelerinin ülkeye girmesine izin verilmesi (BOA, İ.RSM.20/1322, H.2 Muharrem 1343, M.3 Ağustos 1904), bir Fransız hekiminin elektrik aletinin gümrükten geçişine izin verilmesi (BOA, İ.RSM, 27/1325, H.24 Safer 1325, M.8 Nisan 1907) bir ebelik öğretmeni adına gelen elektrik makinesine verilen müsaadeye dair (BOA.İ.RSM. 12/1318, H. 24 Şaban 1318, M.17 Aralık 1900) gibi münferit izinler buna örnektir. Sağlıkla ilgili çalışan veya öğretim kadrosunda bulunanların elektrik aletlerinin girişine izin verildiğini gösteren pek çok belge bulunsa da bazı durumlarda izin verilmediği görülmektedir. Buna örnek olarak Yafa'daki bir diş hekiminin eşyalarının arasında bulunan tellerin elektrik işlerinde veya telefon, dinamit gibi işlerde kullanılabileceği ihtimali üzerine el konulması gösterilebilir (BOA. DH.MKT. 170/37, H.11 Cemazıyelevvel 1311, M.20 Kasım 1893). Elektrikli alet edevatın gümrükten geçişiyle ilgili kısıtlama, (BOA. DH.MKT, 2613/126, M.19 Eylül 1908). Sağlık çalışanlarının getirdiği elektrikli cihazlara verilen özel gümrük izinleri örnekleri için bkz. (Damlıbağ, 2020, s. 149-173).

sahibiyle idarenin anlaşmasının ardından 18 ay zarfında yapılması gereken keşiflerin ardından düzenlenen proje haritası ve layihasını Nafia Nezareti dört ay içerisinde incelemeliydi (Ayar, 2013, s. 124). Projenin niteliğine göre bu süre değişebilmekteydi. İzmir'in elektrikle aydınlatılması için kablo döşenmesi, fabrika inşa edilmesi imtiyazında plan ve projeleri incelemek için Nafia Nezareti'ne üç ay süre verilmesi buna bir örnektir (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Bunun yanı sıra elektriğin fiyatı hakkında hükümeti temsilen Nezaret ile imtiyaz sahibi arasında belirli bir sürede bir anlaşma yapılması bekleniyordu. Eğer anlaşma sağlanamazsa Ticaret ve Nafia Nezareti'nden görüş alınarak, taraflar bu görüşü kabul etmezse ikişer adet hakem seçiliyor ve bu şekilde belirlenen fiyata taraflar uymak zorunda kalıyordu⁹. İmtiyaz sahibi, sözleşme hükümlerine uymak ve üstlendiği hizmeti/yükümlülüğü kesintiye uğratmadan, hükümeti temsil eden Nezaretin denetimini de kontrol ederek tamamlamak zorundaydı. Elektrik imtiyazını alan şirketler, idarenin yürüttüğü geleneksel bir hizmeti devralıp, tamamen yeni bir kamu veya özel hizmeti üstlendikleri için teknik, idari ve mali yönden tam bir yükümlülük altına girmiş oluyordu.

Elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamelerinde sürenin bir yönü de imtiyaz sahibine işin planıyla ilgili haritaları yapması, inşaata başlaması ve sonrasında işi tamamlaması için uygulanan süre tahdidiydi. Süre sınırı, işin niteliğine göre değişebiliyordu. Mukavelename ve şartnameler her ne kadar matbu olsa da bu kısımları verilen işin mahiyetine göre değişiklik gösterebiliyordu. Örnek olarak Şam elektrik imtiyazını alan 'Şam-ı Şerif Elektrik Tramvay ve Tenvirati Anonim Şirketi Osmaniyesi' adlı şirket, haritaları hazırlayıp Nezarete verdiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde haritayı hazırlamayı, sonrasındaki 15 ay müddetinde ise işi tamamlamayı taahhüt ediyordu (Ayar, 2013, s. 125). İzmir elektrik imtiyazında ise imtiyaz sahibinin mukavelenin imzalandığı tarihten itibaren elektrik fabrikasını kurması için 15 ay süre verilmişti. Şirkete, proje onaylandıktan sonraki 14 ay içerisinde şehre elektrik verme koşulu konulmuştu (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Selanik elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamesinde haritanın ve planın tamamlaması için 8 ay, işe başlanması için 15 ay, haritanın tamamlanmasından sonra işin bitirilmesi içinse 3 yıl verilmişti (Sert, 2023, s. 7).

Elektrikle aydınlatma bir kamu hizmeti ve bu hizmetin asıl sahibi ve sorumlusu olarak Osmanlı Hükümeti, imtiyaz sahibine sorumluluklar getiriyordu. İmtiyaz sahiplerinin bir yükümlülüğü de kefalet akçesiydi. Alman Siemens ve Halske şirketlerinin vekili Ferdinand Reiser'e İzmir'in elektrikle aydınlatılması imtiyazı verildikten sonra mukavelenameye göre imtiyaz sahibi fermanı aldıktan sonraki bir ay içinde Osmanlı Bankası'na 500 lira kefalet akçesi ödeyecekti (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Selanik ve İzmir Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi ile yapılan mukavelenamede ise kefalet akçesi bin lira olarak belirlendi (Sert, 2023, s. 9). Adana'da elektrikle tramvay inşa ve işleme imtiyazları verilen Mühendis Osman Vehbi Bey ile imzalanan mukavelenamenin düzeltilen 77. maddesiyle kefalet akçesi 5 bin lira olarak belirlendi (BOA.MV.241/232, H.13 Rebiulevvel 1334, M.9 Ocak 1916). Kefalet akçesi, zamanında ödenmezse ihtarla gerek kalmaksızın imtiyaz sahibinin bu hakkı geri alını-

⁹ Örnek olarak bkz Şam şehrinin elektrikle tenviri ve tramvay hattı tesisi imtiyazının Beyrut eşrafından Mehmed Arslan Bey'e verilmesi, adı geçene akdolan mukavelename, şartname ve bu maksatla kurulan şirketin dahili nizamnamesi ve bu nizamnamede yapılan tadilata dair muhtelif evrak (BOA.A.DVN.MKL.45/16, H.14 Cemaziye-lahir 1323, M.16 Ağustos 1905).

yordu. Bu özellik idare olarak ilgili Nezaretin, imtiyaz sahibine üstün hak ve yetkilerinin olduğunu göstermektedir. Osmanlı idaresi, bu üstünlüğünü devletin mali çıkarlarını korumak ve sektördeki hizmetin aksamaması için kullanıyordu.

Ekonomi politikaları bağlamında ele alındığında, Osmanlı yönetiminin yerel istihdamı gözetken yaklaşımı, imtiyaz sözleşmeleri yoluyla yabancı yatırımların kent ve sektör bazında yönettiği ekonomik davranışları şekillendiren bir araç olarak karşımıza çıkar. Bu yaklaşım, yerel işgücünün istihdamı ve kullanımına ilişkin kuralların belirlenmesiyle dikkati çeker. Buna bir örnek olarak, Eskişehir'in elektrikle aydınlatılması imtiyaz mukavelesinde kademeli olarak yapılan düzenlemeyle onuncu yılın sonunda şirket müdürü dışında yabancı istihdam edilmeyeceği kararı gösterilebilir (Yıldırım, 2011, s. 49).

Elektrik imtiyaz mukavelenamelerindeki bir diğer dikkat çekici özellik ise çalışanların fes giymesi zorunluluğuydu. 1887 yılında yapılan bir düzenlemeye göre imtiyaz sözleşmelerine, üst düzey memurlar ve teknik personel dışındaki tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması ve fes giymeleri mecburi kılındı. Bu kararın, imtiyaz haklarını alan yabancı uyruklu şirket sahiplerinin, bölge halkına istihdam sağlaması nedeniyle verildiği belirtilmektedir (Yıldırım, 2011, s. 48). Bir başka sözleşme örneğine göre ise 'Gaz ve Elektrik ile Tenvir İçün Osmanlı Anonim Şirketi' isimli şirketler gibi, çalışanlarının Osmanlı uyruklu olması ve fes giymesi zorunluluğunu iç tüzüğüne koyan şirketler de bulunuyordu (Akyıldız, 2001, s. 132). Ekonomi politik açısından bakıldığında, bu tür zorunluluklar yabancı sermayenin yerel istihdam politikalarıyla uyumlu hareket etmesini sağlayan ve kamu yararı ile yerel çıkarı dengeleyen araçlar olarak işlev görüyor; ayrıca imtiyaz haklarının uygulanabilirliğini pekiştirirerek bölge halkına istihdam sağlama yükümlülüklerinin devlet politikalarıyla bütünleşmesini sağlıyordu.

Mukavelename ve şartnamelerden anlaşıldığı üzere, Osmanlı yönetimi elektrik imtiyazlarını verirken, devletin mali ve güvenlik açısından maruz kalabileceği zararlara karşı uygun güvenceleri ve karşı önlemleri tesis etmekle yükümlüydü. Elektrik hizmetinin sağlanması, aydınlatma ve tramvay gibi kamu hizmetlerini kapsamakta; bu çerçevede imtiyaz sahibi şirketler önemli yatırım getirisiyle beraber, altyapı taleplerine yanıt vermekteydi. Buna karşılık, hükümetin talep ettiği yükümlülükler, sözleşmelerin asgari koşullara dâhil edilerek, devletin kamu yararı ile özel sektör çıkarı arasındaki dengeyi gözetken mekanizmalar olarak kurulmuştu. Mukavelename ve şartnameler, hazırlanma dönemi olan Osmanlı reform sürecinin iktisadi politik ortamında çeşitli değişiklikler göstermekle birlikte, yapısal olarak benzer iskeleti korunuyor ve bu temel, özel sermayenin uzun vadeli yatırım gerekliliklerini kapsıyordu.

SONUÇ

Gündelik yaşamın her alanında yeri olan elektriğin Osmanlı topraklarına gelmesi uzun bir döneme yayılan süreçlerde gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren elektriğin kullanımı yaygınlaştıkça bu hizmetin organize edilmesinde özel teşebbüsten faydalanılmış, bu da yabancı sermayeye yeni fırsatlar doğurmuştur. İmtiyazların önce şahıslara verilmesinin ardından yabancı sermayeye dayanan şirketler kurulmuştur. Sanayileşme ve kentleşmeyle beraber elektriğin gündelik hayattaki kullanımı yaygınlaşıp, elektrik enerjisine talep arttıkça hukuki düzenlemeler kaçınılmaz hale gelmiş; yabancı şirketlere verilen imtiyazlarla başlayan yasal gelişmeler, bu alanda bazı düzenlemeleri zorunlu kılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde elektrik enerjisiyle tanışma süreci, imtiyazlar yoluyla organize edilen bir altyapı dönüşümünü yansıtmaktadır. Devletin elektrik imtiyazları üzerinden ekonomi

politik çerçevesini, imtiyazların hukuki altyapısı ve idari denetim mekanizmaları aracılığıyla kurumsallaştırdığı bir süreç belirlemiştir. Osmanlı ekonomisi bağlamında ekonomi politik, yalnızca maliye veya piyasa hareketlerini açıklayan bir araç değil; aynı zamanda devlet müdahalesinin kapsadığı alanları belirleyen siyasi ve iktisadi bir çerçevedir. Elektrik imtiyazları üzerinden ekonomi politik kavramı, yalnızca enerji teknolojisinin uygulanması değil, bu uygulamanın hukuki-kurumsal çerçeve içindeki yönetimiyle anlam kazanır. Elektrik imtiyazlarının uygulanması sürecinde, belediyelerin havagazı imtiyazları üzerinden kurduğu altyapı tecrübesi, zamanla elektrikli tramvay işletmeleri ve şehir aydınlatması gibi kamu hizmeti alanlarında da söz sahibi olmaya yönlendirmiştir. Bu geçiş, devletin müdahale kapasitesi ile özel girişimlerin teknik kapasitesi arasındaki ilişkilerin nasıl evrildiğini gösterir. İmtiyazlar, teknik yeniliğin ötesinde, yatırım güvenliği, yerel istihdam ve hukuki altyapının gözetildiği bir ekonomik araç olarak belirlenmiştir.

Kamu hizmeti ile imtiyaz arasındaki kavramsal bağ, Osmanlı ekonomi politikasının temel dinamiği olarak dikkati çeker. Elektrik imtiyazlarının verilmesi, devletin tamamen idari gereksinimlerini ve ekonomi politik koşullarının gereği olarak düşünülemez. Havagazı ile aydınlatmada olduğu gibi kamu hizmeti anlayışı ve teknolojik ilerleme, Avrupa'nın gelişmelerine ayak uydurma gibi özendirici etkiler de göz önünde bulundurulmuştur. İdari, hukuki ve ekonomik yönleri bulunan elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamelerinin kendine has ilkeleri madden hukuku gibi bir kanun çerçevesinde toparlanamamış, başlarda padişahın ihsanı, kimi zaman yerel yönetimin, kimi zaman da hükümetin inisiyatifi çerçevesinde şekillenerek günün ihtiyacını karşılamaya yönelik hareket edilmiştir.

Şam, Selanik, İzmir, Adana, İstanbul gibi kentlerde önceleri havagazı ile gerçekleştirilen aydınlatma ve tramvay ulaşımı gibi kamu hizmetlerinin imtiyaz yoluyla neredeyse tamamı yabancıardan oluşan şirketlerin eline geçmiştir. İmtiyaz süreleri 40 ile 99 yıl arasında değişmiş, hükümet ile imtiyaz sahibi arasındaki hak ve yükümlülükler kesin şartlarla belirlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin enerji politikalarını şekillendiren bu döngüde, sektörde yer almak isteyen kişi ve şirketlerin yetkinliği dikkate alınmıştır.

Osmanlı Devleti, şirketlere elektrikle ilgili alet ve edevatın gümrükten bedelsiz geçirilmesi gibi serbesti tanıyarak sektöre destek verirken, diğer yandan mukavele ve şartnamelerde kefalet akçesi, süre tahdidi ve Osmanlı tebasının çalıştırılması gibi tedbirleri de almıştır. İdarenin bu önlemlerle bir yandan kamu hakları ve devletin menfaatlerini gözetmeyi, diğer yandan şirketleşmeyi ve modernizmi desteklemeye ilişkin yaklaşımları uygulamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Teknolojik yetersizlikler ve Avrupa'nın politik ve ekonomik müdahalesi ile birlikte, ekonomi politik açısından Osmanlı Devleti elektrik imtiyazlarını yalnızca pasif bir aktör olarak vermemiştir. Mukavelename ve şartnameler bu yeni enerji kaynağının kısa sürede yayılmasına olanak tanımıştır.

İmtiyaz uygulamaları, devletin piyasa içindeki müdahaleciliğini pekiştirmiş, sermayenin sektöre entegrasyonunu kolaylaştırmış ve kamunun hizmete erişimini güvence altına almıştır. Bu çerçevede devlet, sermaye ve kamu arasındaki dengeyi sağlamak amacıyla imtiyaz usulünü araçsal bir mekanizma olarak kullanmıştır; böylece enerji altyapısının finansmanı, üretimi ve dağıtımının koordinasyonu üzerinden iktisadi aktörler arasındaki ilişkiler yapılandırılmıştır ve devletin stratejik çıkarları ile toplumsal hizmetin erişilebilirliği arasında bir uzlaşma hedeflenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki ekonomi politikası, pragmatist ve esnek olarak tanımlanmakta, bu da imtiyaz sözleşmelerinin yabancı sermaye lehine tek taraflı olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Fakat dikkat edilmesi gereken bir yön de bu sözleşmelerin ve dayandıkları nizamnamelerin, dönemin siyasal ve iktisadi gerçekleri doğrultusunda hazırlanmış olduğudur. Osmanlı ekonomi politikası, iç dinamiklerle dış etkenler arasında uyumlu ve yenilikçi bir yaklaşım benimsemiş, bu da yabancı sermaye ile iktisadi düzen arasındaki dengeyi kurmaya yönelik işlemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeler

Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA.MV.140/11, H.3 Cemaziyelevvel 1328, M.13 Mayıs 1910.

BOA.MV.241/232, H.13 Rebiulevvel 1334, M.9 Ocak 1916.

BOA.MV.68/26, 12 Rebiulahir 1309, M.14 Kasım 1891.

İrade Meclis-i Mahsus

BOA.İ.MMS. 64/3006, H.15 Ramazan 1296, M.2 Eylül 1879.

Yıldız Perakende Askeri Maruzat

BOA.Y.PRK.ASK. 242/4, H.6 Ramazan 1324, M.24 Ekim 1906.

Yıldız Perakende Şehremaneti Maruzatı

BOA. Y.PRK.ŞH. 1/21, H.5 Zilhicce 1296, M.20 Kasım 1879.

Dahiliye Mektubi Kalemi

BOA. DH.MKT. 706/10, H.13 Safer 1321, M.11 Mayıs 1903.

BOA.DH.MKT. 1130/57, H.19 Şevval 1324, M.6 Aralık 1906.

İrade Dahiliye

BOA.İ.DH.1129/88218, H.8 Şaban 1306, M. 9 Nisan 1889.

İrade Meclis-i Valâ

BOA. İ.MVL. 76/1479, 22 Rebiulahir 1262, M.19 Nisan 1846

Sadaret Mektubi Kalemi

BOA.A.MKT.19/70, H.29 Zilhicce 1260, M. 9 Ocak 1845

Hariciye Tercüme Odası

BOA.HR.TO.445/17, H.21 Ramazan 1280, M.29 Şubat 1864

Hariciye İstişare Odası

BOA. HR. HMS. İŞO. 208/53, H.16 Recep 1332, M.10 Haziran 1914

Osmanlı Arşivi İrade İmtiyazat ve Mukavelat

BOA.İ.İMT.4/10, H.27. Zilkade 1320, M.25 Şubat 1903.

BOA.İ.İMT. .4/11, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903

Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet

BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890.

Yıldız, Hususi Maruzat

BOA. Y.A.HUS. 225/45, H.20 Ramazan 1306, M. 20 Mayıs 1889.

İrade Hususi

BOA. İ..HUS. 94/32, H.4 Zilkade 1319, M.12 Şubat 1902.

Yıldız Resmi Maruzat

BOA.Y.RES.136/62, H.5 Rebiulevvel 1324, M.29 Nisan 1906.

İrade İmtiyazat ve Mukavelat

BOA. İ.İMT. 4/1321M-1, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903.

Sadaret Mukavelenameler

BOA.A.DVN.MKL.45/16, H.14 Cemaziyelahir 1323, M.16 Ağustos 1905.

Süreli Yayınlar

Düstur, I. Tertip, III. Cilt, Başvekalet Matbaası, 1937.

Düstur, I. Tertip, V. Cilt, Başvekalet Matbaası, 1937.

Düstur II. Tertip, II. Cilt, Dersaadet Matbaası, 1928.

Araştırma ve İncelemeler

AKYILDIZ, A. (2001). *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*. İstanbul: TEB Yayınları, 2001.

ALPTÜRK, T. (2023). "Cumhuriyet Döneminde Ülkemiz Elektrik Enerjisi Sektörü (1923-2023) Yüz Yıla Genel Bakış." *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, S.473: s.18-22.

ARISAL, M. (2012). "İstanbul'da Havagazı ve Millileştirme Sonrası Ekonomik Tarihi (1945-1967)." *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 1, s. 1-27.

ARKAN, S. (2021). *Ticari İşletme Hukuku*. 27. Bası, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Yayın No. 314.

ATAR, Z. (2012). *Tanzimat'tan Cumhuriyete İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosya Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

AYAR, M. (2013). "Osmanlı'da İlk Elektrikli Tramvay ve Şehir Elektrikliği İşletme: Şam'da Elektrikli Tramvay ve Şehir Aydınlatması." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 29, s. 107-144.

BOULANGER, A. (2025). "Ekonomi Politik". *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü, Diderot&D'alembert*, çev.Selahattin Hilav, İstanbul: YKY Yayınları, s. 254-263.

BAYKAL, C. M. (2008). "Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine." *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 66, Sayı: 4, s. 76-87.

CİN, D. (2019). *Electrification of Istanbul (1878-1923)*. Ankara; Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

DAMLIBAĞ, F. (2020). "Elektrik Enerjisinin Osmanlı Devleti'ndeki Yayılma Aşamaları." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 20, S.40, s. 149-173.

DEVELLIOĞLU. (2002). Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

ENGİN, V. ve U. Gülsoy (2016). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrik*. İstanbul: İETT Yayınları.

ERGİN, O.N. (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt V.

EROL, E. (2007). *Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi: 1902-2000*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ESENDURAN, M. (2010). *İstanbul'da Elektrik Üretimine Başlangıcı ve Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ESİRGİN, S.Ö. (2010). *Osmanlı Devleti'nde Yabancılar Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ESİRGİN, S.Ö. (2011). "II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre 'Menafii Umumiye Mütteallik İmtiyazatı Hakkında Kanunun Kabulü.'" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 60/ 4, s. 935-62. <https://doi.org/10.1501/Hukfak.0000001647>.

ESİRGİN, S.Ö. (2012). "Osmanlı Devleti'nde Kamu Hizmeti İmtiyaz Sözleşmelerinin Hukuki Çerçevesi." *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, s. 317-326.

GENÇ, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekono*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- İLERİ, N. (2015). "Geç Dönem Osmanlı İstanbul'unda Kent ve Sokak Işıkları", *Toplumsal Tarih*, 254, Şubat 2015, 30-37.
- KANDİL, M. (2023). Uluslararası Ekonomi Hukuku ve Devletlerin Sorumluluğu: Temel İlkeler ve İlişkilerin Genel Bir Değerlendirmesi. İstanbul; Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KARAKAŞ N. vd. (2022). *Kuruluşundan Günümüze İzmir Kent İçi Ulaşımında Raylı Sistemlerin Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- KAYSERİLİOĞLU, S., Mazak, M. & Kon, K. (1999). *Osmanlıdan Günümüze Havagazının Tarihçesi I*. İstanbul: İGDAŞ Yayınları.
- KURUTLU, V.T. (2013). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da Aydınlatma Aracı Olarak Hava-gazı. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KUZUM, Y. (1986). "İmtiyaz Sözleşme ve Şartlaşmalarının Danıştay'ca İncelenmesi." *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, Ankara: Danıştay Matbaası, s. 758-774.
- MAZAK, M. (2007). "Türkiye'de Modern Aydınlatmanın Başlangıcı ve Aydınlatma Tarihimize Genel Bir Bakış (1853-1930)." *EMO IV. Ulusal Aydınlatma Sempozyum Bildirisi*, İzmir, https://www.emo.org.tr/ekler/94a988102edcd4b_ek.pdf.
- MAZAK, M. (2015). İstanbul Gazhaneleri. Büyük İstanbul Tarihi, Cilt 9. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 396-405.
- NİKİTİN, P. (2016). *Ekonomi Politik*. çev.Necla Bilgiç, Ankara: Dorlion Yayınları.
- ONAR, S.S. (1966). *İdare Hukukunun Umumi Esasları*. I. Cilt, 3. Bası, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- ORTAYLI, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZDEMİR, N. (2011). Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1900-1938). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZGÜL C.G. (2011). Türkiye'de Kentsel Hizmetler Alanında İmtiyazlı Şirketler ve Beledileştirme (1850-1950). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZTÜRK, A.İ. (2003). Osmanlı'dan Cumhuriyete İstanbul Kamu Hizmeti İmtiyazları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- PAMUK, Ş. (1978). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914." *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel sayı, s. 131-162.
- PAMUK, Ş. (2008). Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları. çev.Gökhan Aksay, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- ROUSSEAU, J.J. (2015). *Ekonomi Politik*. çev. İsmet Birkan, ed.Mehmet Ali Ağaoğulları, İstanbul: İmge Kitabevi.
- ROUSSEAU, J.J. (2025). "Ekonomi". *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü, Diderot&D'alembert*, çev.Selahattin Hilav, İstanbul: YKY Yayınları, s. 245-254.
- SAY, J.P. (2022). Politik Ekonomi İlmihali. çev.Faruk Akhan, İstanbul: Liberus Yayınları.
- SERT, S. (2023). "Rumeli'nin Değişen Yüzü Selanik Kentinin Osmanlı Devleti Döneminde Elektrik ile Aydınlatılması." *Cumhuriyetin 100. Yılı Anı Kitabı, Atatürk ve Balkanlar*, Ege Üniversitesi Yayınları, s. 1-19.

- TAN, T. (1966). Turgut. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılar Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 4, s. 285-326
- TAN, T. (2013). *İdare Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- TAŞTEKİN, S. (2021). *Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku ve İmtiyazlar*. Ankara: Bilgin Yayınevi.
- TOPRAK, Z. (1994) "Aydınlatma". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı 1, 476-481.
- YILDIRIM, K. (2011). Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

EXTENDED ABSTRACT

The machine economy and increasing energy resources provided by the industrial revolution, along with the modernization and sustainable needs brought about by social change and urbanization, increased the demand for electric energy. In the Ottoman Empire, city lighting first began with coal gas, produced by heating coal. Lighting services with coal gas continued on a privileged basis. Dolmabahçe Gasworks was established in 1855 as the first gas company, during the period when streets and houses were illuminated with coal gas. Electricity, initially used for lighting in the Ottoman Empire, was a key factor in the development of sector-related processes until it later became an indispensable energy source for operating machinery. Electricity was used as a public service for city illumination and the operation of trams. The Ottoman administration, which was the normal executive in the public sector, attempted to regulate the sector both legally and economically. With the widespread availability of electric energy, workers were provided with a company system for cooling, while efforts were also initiated to establish legal regulations. The Ottoman administration enacted legal regulations for the production of this new energy source, which was not as old as mines, and for its regulation as a public service, depending on the day. The aim of this study is to evaluate the scope of electricity concessions granted through contracts and specifications of the Ottoman administration, a key actor in economic life, through examples from an economic-political framework. Although numerous studies have been conducted on the use of electricity in lighting and trams in the 19th-century Ottoman Empire, the lack of an economic-political assessment of the finances and rights registered with the administration and the concessionaire through concession agreements and regulations underlies this study.

This study examines the regulations regarding electricity use in city lighting and tram operation through the lens of concessions. The study examines the legal ownership of these concession agreements, using examples of electricity concessions in Damascus, Thessaloniki, Izmir, and Adana. Due to this successful approach, which met the needs of the Ottoman Empire's current energy policies, instead of following a deductive approach, the common and distinct characteristics of the specifications and contracts of concessions granted at different dates and cities were evaluated. This is because electricity concession agreements were drafted according to a political-economic approach.

In electricity concessions, arrangements between the administration and concessionaires were implemented through contracts and specifications with companies. A specification template for the operation of electricity concessionaires was prepared by the Ministry of Trade and Public Works. The title section of the printed diagram was left blank, and the other sections followed the same operating method for each company. This approach to the administration's

contract preparation is important in demonstrating the same conditions for all companies receiving electricity concessions. Despite the prevailing view that the Ottoman Empire was obligated to unilaterally accept concession agreements, that full control was not accepted, and that their representatives were in the hands of their respective countries, contracts and specifications are legally enforceable documents. Electricity concession agreements were primarily written down and based on conditions. The specifications and agreements for concessions were determined according to the Ottoman Empire's economic approach, and the concessionaire administration was deemed to have accepted them. Contracts and specifications between the administration and companies provided a degree of freedom that did not hinder both regional and regional segmentation, as well as the breadth of individual operating capacity, from an economic perspective. The Ottoman Empire supported the sector by granting companies the right to freely import electrical equipment and tools from customs. Furthermore, it incorporated procedures such as surety bonds, time limits, and the employment of Ottoman subjects into contracts and specifications. It is understood that the administration, with these measures, sought to protect public rights and interests while simultaneously implementing practices aimed at corporatization and modernization. Due to technological inadequacies and European political and economic intervention, the Ottoman Empire did not grant electricity concessions solely as a passive actor in its political economy. The contracts and specifications recognized the short-term potential for this new energy source.

To adapt to the modern era, the Ottoman Empire implemented a concession system for critical infrastructure services such as electrification. This practice reinforced the interventionist nature of the market, facilitated the integration of capital into the sector, and ensured public access to services.